

MASSAGETLER

Giriş

Asya dünyanın en eski kıtalarından birisidir. Coğrafi olarak Kuzey Asya, Doğu Asya, Güney Asya, Ön Asya ve Orta Asya olmak üzere beş bölümde incelenmektedir (LİGETİ 1986:14-15). Adı geçen coğrafyalarda tarih öncesi devirlerden başlamak üzere çok sayıda kültür ortaya çıkmış ve gelişimini sürdürmüştür. Özellikle, İç Asya ya da Merkezi Asya olarak da bilinen Orta Asya çeşitli kültürlerin beşiği olmuştur. Burası, doğuda Kadirgan dağlarından, batıda Ural dağları ve Hazar denizine, kuzeyde Sibiry'a'dan güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır (ARSAL 1933:3). Burada ortaya çıkan kültürler daha geniş sahalara yayılmıştır. Böylece, kültürler Çin Seddinden Tuna nehrine kadar uzanan bozkırlarda varlığını hissettirmiştir. Coğrafi şartlardan dolayı hareketli hayat tarzları olan bozkır kavimleri Asya'nın ortası merkez olmak üzere doğu-batı yönünde hareket ederek, çeşitli kültürlerin oluşumu ve gelişiminde birinci derecede rol oynamışlardır.

Bozkır kavimlerinin yayıldığı coğrafya çok geniş düzlüklerle kaplı doğal bir otlak görünümündedir (MEMİŞ 1987:15). Altayların eteklerinden başlayan bozkırlar, güneydoğudan kuzeybatıya doğru gidildiğinde düzleşmektedir. Aşağı İnci (Sır Derya) ve Aral gölü doğrultusundaki bozkırlar Güney Sibir ovalarını oluşturmakta ve Hazar denizinin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine uzanmaktadır (KURAT 1992:6). Böylece adı geçen coğrafya Pamir, Tanrı dağları, Altaylar ve Batı Türkistan üzerinden aşağı Tuna bölgesine kadar bütün Güney Rusya'yı içine almaktadır. Batıda Silezya'ya kadar uzanmakta ve çok sayıda geçitle Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı genellikle verimli ve yaşamaya doğudan daha elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekan eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ sıraları ve Kafkas dağlarıyla sınırlanmıştır (JUNGE 1939:5).

Bozkırlar, İrtiş nehrine doğru çıkıldığında zenginleşmekte, bol su ve otlaklar bulunmaktaydı. İrtiş boyları ve Batı Sibir'den Orta ve Güney Ural dağlarına, oradan Kama ve İtil nehirleri boyuna gitmek için doğal bir engel yoktu. Balkaş gölü ve

Yrd. Doç. Dr. İlhami DURMUŞ

Gazi Ü. Fen-Edebiyat F. Tarih B. Öğr. Üyesi

Talas nehrinden İnci, Yayık ve İtil nehirlerine doğru uzanan bozkırlar ise, Hazar denizinin kuzeyi ve Uralların güneyinden, tarihte "Kavimler Kapısı" olarak bilinen kum, çöl sahasından, Karadeniz'in kuzeyinden ta Karpatlara, Tuna boyuna kadar uzanmaktaydı. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Orta Asya ve Batı Sibir'deki yayla ve bozkırların devamı mahiyetindeydi. Arada yüksek dağlar ve büyük çöller olmadığından Orta Asya'daki kavimler doğudan batıya kolayca geçebiliyorlardı (KURAT 1992:6).

Eski dönemlerde adı geçen bölgenin sınırları daha çok siyasi sınır olmaksızın coğrafi hatlarla belirlenmişti. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tanrı dağları ile Ögüz (Amu Derya) nehrinden oluşmaktaydı. Bunlardan sonra gelen İran platosu, belki daha ziyade siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas dağları, Karadeniz ve Tuna nehrinin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu (RICE 1958:33-34).

Coğrafi özelliklerini belirtmeye çalıştığımız bozkırlarda büyük ölçüde atlı-göçebe kültürler ortaya çıkmıştır. Atın hızı ve demirin vurucu gücünden en iyi şekilde faydalanan bu kavimler geniş coğrafyalara yayılmışlardır. Adı, ülkesi, kökeni, tarihi ve kültürü üzerinde durmaya çalıştığımız kavimlerden birisi de Massagetlerdir.

Massaget Adı

Massaget adı üzerinde şimdiye kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İlk defa antik Grek kaynaklarında Massaget adına rastlanmaktadır. Massaget adının aydınlatılmasına Pers kaynakları yardımcı olmaktadır. Bu kaynaklarda Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga olmak üzere üç Saka gurubundan söz etmektedir (HERRMANN 1933:158). Pers kaynaklarında geçen saka haumavarga, şüphesiz Herodotos'ta geçen Sakai Amyrgioi ile aynıdır (HERODOTOS VE:64). Kelimenin etimolojisi karanlık olmakla beraber, belki basit olarak "Omargas Sakaları" ya da "Omargas'a tabi olan Sakalar" düşünülebilir (MORDTMANN 1877: 42). Saka tiay para daray, yani denizin ötesindeki Sakalar olarak karadeniz İskitleri düşünülmektedir. Greklerin dilindeki Sakalara genel olarak "Skythai" denilirken, doğu Sakaları olan Saka haumavarga "Sakai" olarak adlandırılmaktadır (HERODOTOS VII:64).

Strabo Hazar denizi çevresinde hüküm süren İskitlerin daha çok Dahailer, daha doğuda bulunanların ise Massaget ve Sakalar olduklarını belirtmektedir (STRABO XI:8.2). Hekataios ise, Karadeniz İskitleri, Hazar denizinin doğusunda geniş düzlükte yaşayan massagetler ve onların doğusunda bulunan Sakai Amyrgioi olmak üzere üç gurup tanıyor. Saka tigrakhauda ve Massaget adı tamamen maksada uygun olarak aynı şekilde görülüyor. Her iki adla açık bir şekilde görülüyor. Her iki adla açık bir şekilde Sakaların Batı Türkistan düzlük sahasındaki gurupları belirtiliyor. Mısır Darius stelinde "Düzlük Sakaları", Hekatos'taki Hazar denizinin doğusundaki bölgede yaşayan "Düzlük Massagetleri" olarak geçiyor (JUNGE 1939:70). Bu tarihi belgelerden Massaget adının Saka tigrakhauda adıyla aynı topluluk için kullanıldığı anlaşılıyor.

Massaget adındaki çoğul eki olan "et" çıkarıldığında Ar-sak adında olduğu gibi Mas-sag (Mas-Sak) adının oluşumundaki Sak, Saka bağlantısını hatıra getiriyor (KUUN 1981:LVII). Böylece, Saka ve Massaget adları arasındaki bağlantı da ortaya çıkıyor.

Massaget Ülkesi

Antik kaynaklardan Massagetlerin Hazar denizinin doğusunda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Herodotos'un belirttiğine göre, Massagetler Hazar denizinin doğusunda uçsuz bucaksız bir düzlüğün büyük çoğunluğunu ellerinde tutmuşlardır (HERODOTOS I:204). Onlar, İnci nehrinin yanında İssedonların tam karşısında oturuyorlardı (HERODOTOS 1:201). Massagetlerin bir kısmı dağlarda, diğer bir kısmı düzlüklerde, bir kısmı ise ırmakların oluşturduğu bataklıklarda, diğer bir kısmı bataklık arazi adalarında yaşamaktaydılar. Çok sayıda akarsuyun döküldüğü İnci ırmağı ve çevresi Massagetlerin yaşadıkları önemli coğrafyaydı (STRABO XI:8.6). Böylelikle, Massagetlerin oturduğu yer belirlenebilmekte ve Herodotos zamanında yaşadıkları coğrafyada Strabo zamanında da yaşadıkları anlaşılmaktadır. Onların Aral gölü ve Hazar denizi arasındaki coğrafyada varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Strabo tarafından söz konusu edilen düzlükler Üst Yurt (Ust Urt) platosudur. Bu coğrafyanın güneydoğusunda büyük Balkan dağları bulunmaktadır. Bataklıklar

Hazar denizi ve Aral gölü sahil şeridi üzerinde adalarla birlikte Ögüz kollarına kadar ulaşmaktadır (HERRMANN 1930:2126). Tarihi kaynaklar incelendiğinde Massagetlerin Hazar denizi ve Aral gölü arasının dışında, daha doğuda da varlıkları ortaya çıkmaktadır. Herodotos Massaget ülkesinden büyük ölçüde altın ve bakır çıkarıldığını ve demirin adı geçen coğrafyada bulunmadığını bildirmektedir (HERODOTOS 1:215). En eski dönemlerden bu yana altının Sogdiana (günümüzde Zarafşan: altın veren)'dan bakırın ise Semerkant ve Fergana dağlık bölgesinden elde edildiği de bilinmektedir (HERRMANN 1930:2126). Massaget ülkesinden çıkarılan madenler ve Massagetlerin gereksinimlerini karşıladığı gıda maddeleri de dikkate alındığında onların yayılmış oldukları sahanın belirlenmesi kolaylaşır. Ancak unutmamak gerekir ki, Herodotos'un Massaget ülkesine dair verdiği bilgiler, Strabo'nunkinden aşağı yukarı dört asır önceye aittir. Massagetlerden bahseden Grek kaynaklarında, onların doğuda nereye kadar yayılmış oldukları açık bir şekilde belirtilmemektedir. Ayrıca, Massagetler hareketli, atlı-göçebe bir kavimdir. Bu durum dikkate alındığında, Massagetlerin yayıldığı coğrafyanın doğuda Altay ve Tanrı dağlarından batıda Urallar ve Hazar denizi arasında kalan geniş saha olduğu kabul edilebilir.

Massagetlerin Kökeni

Massagetlerin kökeni hakkında bazı antik kaynaklardan ipuçları çıkarabiliyoruz. Bu konuda en kayda değer bilgileri Herodotos vermektedir. O, Avrupa İskitleri ile Asya'daki Saka, Massagetlerin aynı ırktan olduklarını belirtmektedir (HERODOTOS VII:64). Buradan anlaşılacağı üzere, Asya'daki İskitlerin bir kısmına Grekler Massaget demekteydiler. Massagetler İskitlerle aynı ırktan idiler. Fakat Massagetler Asya'da tek başlarına bağımsız bir siyasi birleşme oluşturuyorlardı (ARSAL 1933:7). Bunlar büyük Saka birliğine dahildiler (TARN 1968:72). Saka tıgrakhauda, yani ok şeklinde başlık giyen Sakalar, antik Grek kaynaklarında Massagetler olarak belirtiliyor. Hatta, "Düzlük Sakaları" ve "Düzlük Massagetleri" adı aynı topluluklar için kullanılıyor (JUNGE 1939:70). Kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, Saka tıgrakhauda ve Massagetlerin aynı kökten olduğu ortaya çıkıyor. Böylece, Massagetlerin kökeninin

Sakalar, özellikle "ok şeklinde başlık giymiş Sakalar"labirve aynı olduğu anlaşılıyor.

Ayrıca, Pers kralı Darius'un üçe ayrılmış Sakalara karşı sefer düzenleyerek savaştığı ve Saka liderleri Sakesphares, Homarges ve Thamyris'in ıssız bir yerde durumu istişare ettikleri belirtilmektedir (JUNGE 1939:65). Saka tıgrakhauda lideri olarak Thamyris'in Massaget lideri, yani Massaget kraliçesi Tomris olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgi de Saka tıgrakhauda'nın Massagetlerle aynı olduğunu göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Böylece, Massagetlerin büyük Saka grubuna dahil oldukları ve kökenlerinin onlarla aynı olduğu anlaşılıyor.

Antik yazarlardan bazıları Massagetlerin Hunların, bazıları da Türklerin ataları olduklarını belirtmektedirler (HERRMANN 1930:2125). Bu bilgiler Massagetlerin tarih sahnesinden çekilişi ve Asya Hunlarının güçlendiği ve Hun hakanı Mao-tun (Batur)un dağınık Hun boylarını Hun adı altında topladığı dönem hatırlandığında değer kazanmaktadır. Böylece, Hunlann siyasi bir güç olarak ortaya çıkmasında Massagetlerin önemli bir yer tuttuğu düşünülebilir.

Massaget Tarihi

Massagetlerin tarih sahnesine çıkışı M.Ö. VIII. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Herodotos Asya'da yaşayan göçebe İskitlerin Massagetlerle yapmış oldukları mücadeleden yenik çıkarak, Kimmerlerin yanına göç ettiklerini bildirmektedir (HERODOTOS IV: 11). Bu sebeple Massagetlerden ilk kez söz etmektedir. Ancak, onların siyasi tarihleri hakkında M.Ö. VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonlarına kadar herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Asıl onların mücadele ettiği Pers kralı Kyros'tur. Başarılı savaşlar sonucunda imparatorluğunun sınırlarını kuzeydoğuya doğru genişleten Kyros, Hazar denizine doğru sınırlarını genişletmek istiyordu. Böylece, Massagetler üzerine bir sefer düzenlemiştir. Onların bağımsızlığını büyük ölçüde tehlikeye düşürmüştür (HERRMANN 1930:2127). Bu sırada bazılarına göre Massagetlerin ve bazılarına göre de Sakaların kraliçesi olarak belirtilen Tomris Massagetlerin başında bulunuyordu (HERRMANN 1921:1787). Massaget liderinin ölümü üzerine Tomris, yani Tomir başa geçince Massagetlerin bu

durumundan faydalanmak isteyen Kyros, sefer düzenleme ihtiyacını duymuştur (TOGAN 1987:32). Kyros Tomris'e bir elçi göndererek, onunla evlenmek istediğini bildirmiştir. Kyros'un eş değil, topraklarını istediğini bilen Tomris red cevabı vermiştir. Bunun üzerine kurnazlıkla amacına erişemeyeceğini anlayan Kyros, kaba kuvvet kullanmaya karar vermiştir (HERODOTOS 1:205). Kyros sefer hazırlıklarını sürdürürken Tomris ona seferden vazgeçmesini ve kendi halkını yönetmesi önerisinde bulunmuştur. Massagetlere karşı savaşmak istiyorsa, kendilerinin de onlara karşı hazır olduğunu belirtmiştir (HERODOTOS 1:206). Kraliçenin mesajı üzerine Kyros harekete geçmiştir. İnci nehrini geçtikten sonra, Massaget ülkesine doğru ilerlemiştir. Bir hileyle kraliçe Tomris'in oğlu Spargapises'i ve çok sayıda Massaget askerini esir almıştır (HERODOTOS 1:211). Oğlunun esir alınmasına çok sinirlenen Tomris, Kyros'tan Massaget ülkesinden çekilip gitmesini istemiştir. Kyros kraliçenin teklifine aldırmanmış ve her iki taraf şiddetli bir şekilde savaşmaya başlamıştır. Kraliçe Tomris'in komutasındaki Massaget ordusu, Kyros'un komutasındaki Pers ordusunu ağır bir şekilde yenilgiye uğratmıştır. Pers kralı Kyros bu savaşta öldürülmüştür (HERODOTOS 1:212-213). Mücadele Kyros ırmağı geçtikten sonra dar bir boğazda yapılmış ve Massagetier Kyros'un ordusunu burada yenilgiye uğratmıştır. Buna göre Massagetlerin Pers ordusunun önünü köprü başına girişte kestikleri ve dağlık arazinin boğazında, yani büyük Balhan'da onları zorladıkları ve yok ettiklerini anlamaktayız (HERRMANN 1930:2128). Kyros'un Massagetier üzerine gerçekleştirdiği ve onun ölümüyle sonuçlanan bu savaş son araştırmalara göre, M.Ö. 528 yılında yapılmıştır (TOGAN 1987: 33). Bu tarihten aşağı yukarı on iki yıl sonra, yani M.Ö. 517-516 Darius, Kyros'un planını gerçekleştirmiş ve bozkır ülkesine girerek, halkı egemenliği altına almaya zorlamıştır (HERRMANN 1921:1785). Behistun kitabesinden anlaşıldığı üzere Darius, sivri başlıklı, yani ok şeklinde sivri başlık giymiş olan Sakaların ülkesine yaptığı seferde onların bir kısmını yenerek, liderlerinden Sakunkha'yı esir almıştır (HİNZ 1939:365). Darius, Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askeri elbisesi giydirek hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı, Saka liderleri mağlup olup çöllere çekilmiştir. Sirak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göster-

erek, onları çöl ortasına sokup memleketini kurtarabilmiştir (TOGAN 1987:33). Darius'un Saka liderlerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka liderleri memleketlerini bütünüyle esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir (DURMUŞ 1993:70). Büyük İskender'in doğuya, Türkistan'a doğru yaptığı sefer sırasında, Massagetlerin ağırlık noktası Ögüz deltasında bulunuyordu (HERRMANN 1930:2129). Makedonyalı Büyük İskender, Pers Spitanames bir isyan çıkarınca sefer yönünü İnci üzerine çevirmiştir. Makedonlarla Massagetier arasında yapılan mücadeleden Makedonlar galip çıkmıştır. Böylece, bölgenin bir kısmı Makedon imparatorluğunun egemenliği altına girmiştir (ARRIANOS IV: 16-17). Bu dönemde Massagetlere komşu olan Dahailer vardı. Onlar, Massagetlerin doğusunda bulunuyordu. Turan bozkırlarında bu arada kavimler göçü sonucunda Dahailer Massagetlerin yerine yerleşmiştir. Massagetlerin büyük çoğunluğu Dahailer tarafından emilmiştir (HERRMANN 1930:2129).

Massaget Kültürü

Massagetlerin yaşayışı tamamen çevrenin şartlarına bağlıydı. Onlar, çoban ve balıkçı bir topluluktu. Ziraatla fazla uğraşmamaktaydılar. Düzlik yerde yaşayanlar hayvancılık yapmakta, özellikle koyun beslemekteydiler. Büyük ölçüde balık avlamaktaydılar. Adalarda yaşayanlar yazın kökleri, kışın ise sonbaharda toplamış oldukları yabani yemişleri yemektedirler. Ayrıca meyvelerin kabuklarını yakarak kokusuyla kendilerinden geçmekteydiler. Dağlık arazide oturanlarda aynı şekilde yabani meyvelerle beslenmekteydiler. Besledikleri koyunları kesmemekte, özellikle onların yünü ve sütünden faydalanmaktaydılar. Bataklık arazide oturanlar balık avlayarak yemekte ve Hazar denizinden ya da Aral gölünden yakaladıkları fok balığının derisinden elbise yaparak giymekteydiler (HERRMANN 1930:2126).

Evleri kapalı yük arabalarıydı, onunla çoban olarak istedikleri yere gidiyorlardı (HERRMANN 1930:2126). Aynı tür arabalar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hayatlarını sürdüren İskitlerde de vardı. Bu arabalar dört, ya da altı tekerlekli olup, ev şeklinde yapılmışlardı. Arabaların dört tarafları ve üzerleri keçe ile kaplanmıştı. Bu arabalar soğuğa karşı korunaklı olup, içerlerine kar ve yağmur geçmemekte ve rüzgar da etki etme-

mekteydi (HİPOKRATES VI: 18). Massagetler Güney Rusya İskitleri gibi aynı şekilde giyiniyorlardı. Koyun yününden elbiseler üretiyorlardı. Yaya olduğu gibi atlı olarak da mücadele ediyorlardı. Ülkelerinde bol miktarda olan altın ve tunçtan yaptıkları okları, yayları, mızrakları ve savaş baltalarını taşıyorlardı. Altından miğfer ve kemer de yapıyorlardı (HERODOTOS I:215). Saka lideri Sakunkha'nın kabartmasında da olduğu gibi sivri başlık taşımaktaydılar. Atların gemleri ve üzengileri altındandı (HERRMANN 1930:2126).

Massagetlerde erkek ve kadın münasebetleri diğer Orta Asya bozkır kavimlerindeki gibiydi. Hatta, yalnız tek kişiyle evlilik mevcuttu. Massagetlerin dini politesit (çok tanrılı) değildi. Tanrı olarak güneşi tanıyorlardı. Herodotos'un ifadesiyle "Tanrıların en hızlısına, ölümlülerin en hızlısı olan atı" kurban ediyorlardı (HERODOTOS I:216).

Onlarda savaşabilme yeteneği çok fazlaydı ve kahramanlıklarıyla tanınmaktaydılar. Ticari faaliyetlerde son derece samimiydiler. Sadelik ve güvenilirlikleri övgüye değerdi (HERRMANN 1930:2127).

Sonuç

İlk olarak İskitlerle mücadeleleri sonucunda adları bilinen Massagetler, güçlü bir bozkır topluluğu olarak Aral gölü ve Hazar denizi arasındaki coğrafya başta olmak üzere çok geniş coğrafyada yaşamışlardır. Massagetler yaşadıkları coğrafyadan dolayı büyük bir imparatorluğa sahip olan Perslerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Gücünün zirvesinde olan Pers imparatorluğunun ordusunu yenilgiye uğratmaları ve Pers kralı Kyros'un savaş sırasında öldürülmesi onların as-

keri gücünü ortaya koymaktadır. Pers kralı Darius da ancak askerlerine Saka elbisesi giydirmek suretiyle onlarla başa çıkmaya çalışmıştır.

Pers kaynaklarında geçen üç Saka gurubundan biri olan Saka tigrakhauda'nın Grek kaynaklarında da belirtildiği üzere artık Massagetlerle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, Massagetlerin büyük Saka gurubuna dahil olduğu ortaya çıkmaktadır. Onlar, Saka tiay para Daray, yani denizin ötesindeki Sakalarla aynı tür elbiseleri giymekte ve yine aynı tür arabaları ev olarak kullanmaktaydılar. Massagetlerin giyimleri Perslerinkinden farklıydı. Bunu Pers kralı Darius'un askerlerine Saka elbisesi giydirmesi açık bir şekilde göstermektedir. Antik yazarlardan bazıları kraliçe Tomris'in Massaget, bazıları Saka, bazıları da İskitlerin liderleri olduğunu bildirmektedirler. Böylece, Massaget ve Sakaların aynı topluluk olduğunu söylememiz mümkün olacaktır.

Massagetler ve onlardan sonra aynı coğrafyada ortaya çıkan Türk toplulukları arasında dini inanç, sosyal hayat, karakter ve sanat anlayışı bakımından çok yakın benzerlikler bulunuyordu. Massagetlerde görülen tek tanrı inancı, tanrıya at kurban etme adeti, tek evlilik, savaşlarda gösterilen kahramanlık, ticari faaliyetlerde samimiyet ve madeni en iyi şekilde işleyebilme kabiliyeti çok sayıda Türk topluluğunda da vardı. Ayrıca, bazı kaynaklarda Hunlar, bazılarında ise Türkler Massagetlerin halefleri olarak gösterilmişti. Tamamen bu hususlar dikkate alındığında Massagetlerin Aral gölü ve Hazar denizi arası başta olmak üzere, çok geniş coğrafyaya yayıldıkları ve büyük ölçüde Türklerle bağlantılı bir topluluk oldukları hatıra geliyor.

KAYNAKLAR

- ARRIANOS
1945 **İskender'in Anabasisi I.** (Çev. Hayrullah Örs), İstanbul, Maarif matbaası.
- ARSAL, Sadri Maksudi
1933 **Orta Asya.** Ankara, Türk Tarihinin Anahatları Müsveddeleri.
- DURMUŞ, İlhami
1993 **İskitler (Sakalar).** Ankara, TKAE Yayınları.
- HERODOTOS
1973 **Herodot Tarihi.** (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul Remzi Kitabevi.
- HERRMANN, Albert
1921 "Sakai", **Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft IIA I,** 1770-1806.
- 1930 "Massagettai", **Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft XIV,2,2123-2129.**
- 1933 "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", **Beihefte zur Archiv für Orientforschung 1,157-170.**
- HİPPOKRATES
1816 **Hippokratous to peri Aeron, Hydaton, Topon.** Parisioi: İ.M. Eberartos.
- JUNGE, Julius
1939 **Saka Studien, der Ferne nordosten im Weltbild der Antike.** Leipzig: Dieterische Verlagsbuchhandlung.
- KURAT, Akdes Nimet
1992 **IV-XVİN. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.** Ankara, Murat Kitabevi Yayınları.
- KUUN, Geza
1981 **Codex Cumanicus.** Budapest, Oriental Reprints.
- LİGETİ, Lajos
1986 **Bilinmeyen İç Asya.** (Çev. Saadetin Karatay), Ankara, TTK Basımevi.
- MEMİŞ, Ekrem
1987 **İskitlerin Tarihi.** Konya Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- MORDTMANN, Andreas David
1877 "Über die keilinschriften zweiter Gattung", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.** XXXIV, 1-85.
- RİCE, Tamara Talbot
1958 **The Scythians.** London, Thames and Hudson.
- STRABO
1969 **The Geography of Strabo.** (Çev. Horace Leonard Jones), Cambridge, Harvard University Press.
- TARN, William Woodthorpe
1968 **Alexander der Grosse.** Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- TOGAN, A. ZekiVelidi
1987 "Sakalar (VI)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.** 23, 30-34.